पाठ-११
अनुच्छेद लेखनम्

सारान्शः
अस्माभिः वर्णपदवाक्यानां प्रयोगेण एव विचाराणाम् अभिव्यक्तिं कुर्मः।अनुच्छेदे सर्वाणि वाक्यानि परस्परं सम्बद्धानि भवन्ति ।

- अनुच्छेदे वाक्यानि भवन्ति ।
- वाक्येषु क्रियापदं कर्तानुसारं भवति । क्रियापदं विना वाक्यं पूर्णं न भवति।
- वाक्यानि परस्परं सम्बद्धानि सन्ति ।
- वाक्यानाम् आधारबिन्दुः एक एव,तद् एव शीर्षकम् ।
- अनुच्छेदस्य समाप्तौ काचित् सूक्तिः, सुभाषितं वा योज्यते।
- अनुच्छेदे सम्बद्धाता, क्रमबद्धता, तारतम्यता अपि भवेत्।

अनुच्छेदस्य उपाङ्गानि

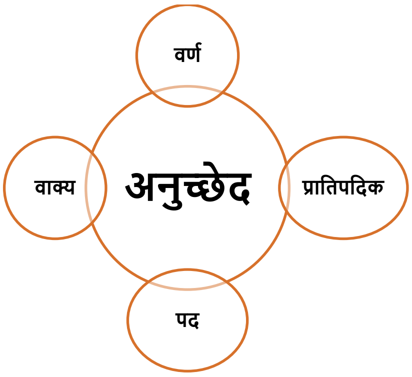

रूपरेखाम् अधिकृत्य अनुच्छेदलेखनम्
अनुच्छेदलेखनात् पूर्वं विषयमधिकृत्य रूपरेखानिर्माणम् अत्यधिकम् आवश्यकम्।

चित्राधारितम् अनुच्छेदलेखनम्
चित्रम् आधारीकृत्य अपि अनुच्छेदलेखनं भवति।

सौन्दर्यविधायकानि तत्त्वानि अनुच्छेदलेखनम्
वाक्ये पदानां शुद्धता, उपयुक्तपदानां चयनं, तेषां सम्यक्संयोजनं च अनुच्छेदस्य सौन्दर्यविधायकानि तत्त्वानि ।

मुख्य बिन्दवः
1.वाक्येषु तारतम्यता स्थापनीया ।
2.अनुच्छेदे कुत्रचिदपि वर्तनीगता अशुद्धिः न भवेत ।
3.सर्वत्र क्रियापदं कर्तृपदानुसारम् एव भवेत ।
4.विशेषणपदानां लिङ्गवचनविभक्त्यादयः विशेष्यानुसारमेव भवेत ।
5.वाक्यानि परस्परसम्बद्धानि भवेयुः ।
6.उपयुक्तानां मधुराणां पदानां प्रयोगः एव द्रष्टव्यम् ।
7.अन्ते एका सम्बद्धा सूक्तिः अपि भवेत।

अवगच्छामः
वाक्ये अशुद्धिपरिहाराय एते नियमाः सावधानेन पालनीयाः।
भाषायाः शुद्धतायाः तात्पर्यं यत् भाषा व्याकरणसम्मता भवेत्। वाक्ये कारकक्रिया लिङ्गवचनादीनां समुचितः अन्वयः अनिवार्यः । वाक्ये क्रियापदं कर्तृपदानुसारम् एव भवति । यथा- मौनव्रतम् अस्ति । अहं करोमि।
अत्र एतदपि स्मर्तव्यं यत् कर्मवाच्ये क्रिया कर्मपदानुसारं भवति । यथा-मया गीता पठ्यते।
भाववाच्ये च क्रिया एकवचने एव भवति । यथा- बालकैः सुप्यते ।
विशेषणस्य लिङ्गं वचनं विभक्तिश्च विशेष्यानुसारम् एव भवन्ति । यथा- खेलते बालकाय । गच्छत् यानम्....।

आवश्यकोऽयं ज्ञानम्
अनुच्छेदलेखने पदचयने अपि उपयुक्तानाम् एव पदानां चयनं करणीयम्। संस्कृतं सर्वाधिकं समृद्धम्। अत्र एकस्य अर्थस्य द्योतकाः बहवः शब्दाः वर्तन्ते । परन्तु प्रत्येकं शब्दे काचित् विशेषता विद्यते। यदि कश्चित् कथयति- "पात्रे सलिलम् अस्ति ।" अत्र 'सलिलम्' इति पदस्य प्रयोगः अनुपयुक्तः यतः पात्रे स्थितं जलं 'सलिलं' न भवति। सलिलं (लीलया सहितम्) तु नदीनां निर्झराणाम् एव जलं भवति ।
अनुच्छेदलेखने प्रयत्नः विधेयः यत् शुद्धानाम् उपयुक्तानां च शब्दानाम् एव प्रयोगः क्रियते । यथा- 'शुष्कः वृक्षः तिष्ठति अग्रे" इत्यस्य स्थाने 'नीरसः तरुः पुरतः भाति' अधिकं रोचते ।

व्याकरण बिन्दवः शब्द भण्डाराश्च
यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिः विशेष्यस्य ।
तल्लिङ्गं तद्वचनं सा च विभक्तिः विशेषणस्य ।।
विशेषणस्य लिङ्गं वचनं विभक्तिः च विशेष्यानुसारं भवति।

'सुप्तिङन्तं पदम्'
सुबन्त-प्रातिपदिकैः सह सुप् विभक्तीनां योगेन सुबन्तपदानां निर्माणं भवति।

तिङ्न्त-धातुभिः सहः तिङ् प्रत्ययानां योगेन तिङन्तपदानि जायन्ते ।

योग्यतां वर्धयत

भाषा एव मानवजीवनस्य वैशिष्ट्यम्। पशूनामपि भाषा भवति परन्तु तत् तु केवलं सांकेतिकरूपेण विद्यते । वयं मानवाः चिन्तयितुं किंचिद् नवीनं विचारयितुं कल्पयितुं च शक्नुमः । अस्माकं विचाराणाम् अभिव्यक्तिः द्विधा भवति भाषणेन लेखनेन वा। लेखने अपि अनेके विधयः भवन्ति - गद्यमयं, पद्यमयं नाट्यमयं च । 'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति' इति कथनानुसारं गद्यलेखनं सुकरं न भवति । गद्यरचनायां कथानिबन्धानुच्छेदादयः अनेकाः विधाः सन्ति । अनुच्छेदे वयं शीर्षकविषयकम् एकं बिन्दुम् एव आधारीकृत्य संक्षेपेण विचाराणाम् अभिव्यक्तिं कुर्मः । एवम् अनुच्छेदे कस्यापि एकस्य विचारस्य चिन्तनस्य भावादेश्च संक्षेपेण प्रवाहयुक्तं वर्णनं भवति ।

पाठ संप्रेष्यः

- वर्णानां योगेन प्रातिपदिकानि भवन्ति ।
- प्रातिपादिकैः पदनिर्माणं क्रियते
- पदानि मिलित्वा वाक्यं रचयन्ति ।
- परस्परसम्बद्धानि वाक्यानि एव मिलित्वा अनुच्छेदं रचयन्ति ।
- अनुच्छेदे केन्द्रीभूतः विचारः भवेत् ।
- वाक्येषु तारतम्यता भवेत् ।
- अनुच्छेदस्य अन्ते काचित् सूक्तिः भवेत् ।
- अनुच्छेदस्य मुख्यबिन्दुम् अधिकृत्य शीर्षकं लिख्यते ।

अधिकाङ्कानाम् अर्जनं कथं भवेत् ।

- पाठस्य सम्यक् रूपेण अध्ययनं कृत्वा भावम् अवगच्छेत।
- पाठे आगतानां कठिन शब्दानां व्याकरणात्मक स्वरूपं जानीयात् ।
- अधिकाधिक अनुच्छेदानां अध्ययनं कर्तव्यम्।

स्व मूल्याङ्कनम् कुरुत

- अध्यायस्य भावं स्व शब्दैः वर्णयत ।
- अध्याये आगतानां व्याकरण बिन्दुनां अभ्यासं कुरुत।
- अनुच्छेदस्य लेखन अभ्यासं कुरुत।